

Биљана ВУЧЕТИЋ
Историјски институт
Београд

СРПСКА РЕВОЛУЦИОНАРНА ОРГАНИЗАЦИЈА У ОСМАНСКОМ ЦАРСТВУ НА ПОЧЕТКУ XX ВЕКА

Србија је од осамдесетих година 19. века покушавала да искључиво кроз школу и цркву делује на словенско становништво у Османском царству.¹ Циљ је био да се отварањем школа, штампањем и ширењем књига на српском језику, одашиљањем учитеља и постављањем Срба на митрополитске столице у Македонији и Старој Србији утиче на формирање националне свести српског народа у Турској. У тим настојањима српска пропаганда се сукобила са бугарском пропагандом, која је дуго времена предњачила захваљујући постојању бугарске Егзархије и подршци Русије.

Српски просветни радници у Турској, тачније у Скопљу и Битољу, али и у другим местима су још од 1900. године настојали да се Срби организују и пруже отпор оружаним акцијама других народности у Македонији, а посебно Бугара. Као последица њиховог рада на терену и међу народом, стварају се локалне оружане чете. Међутим, званична политика Србије није била у корист оружане акције, а у складу с тим су се понашали и званични дипломатски представници Србије у Турској. Оваква ситуација потрајала је до 1905. године, када се политика Србије променила. Резултат тога је подршка оружаним четата, финансирање акције из буџета Србије, помоћ у људству и опреми. Тада је формирана *Српска одбрана*, тајно удружење са циљем да ради на одбрани српског становништва у Старој Србији и Македонији, припремању народа за ослобођење, тако што

¹ Тема овога рада је деловање српске револуционарне организације у областима јужне Старе Србије и северне Македоније од 1904. до 1908. године.

ће одговарати на нападе непријатеља истим средствима и на исти начин на који непријатељ напада².

Досад познати извори углавном говоре о стварању српске револуционарне организације у Македонији под утицајем Београда. У збирци *Varia* у Архиву Србије налази се необјављен извор, мемоари Антонија Тодоровића под насловом *Револуционарна акција српског народа у Турској 1904-1912. године*.³ Нашу пажњу привукла је чињеница да аутор описује догађаје код Срба под турском влашћу, у периоду од 1904. до 1912. године, из којег је сачувано врло мало мемоарских текстова.⁴ Стога је још већи значај овог извора у томе што нам пружа увид како су се одвијале ствари на терену, односно у самој Македонији. Тодоровић је потребу стварања револуционарне организације Срба описао на овај начин: “Отварањем основних школа као и средњих, српски се народ у Турској формира у једну националну просветну организацију. Тиме почиње рад на потискивању бугаризма јужно од Качаника, где је он већ почео да се укоренењује. Тај рад је у почетку био на терену чисто просветном и црквеном. Бугари, осетивши да на том чисто културном терену не могу издржати борбу, лађају се и других средстава, да нас потисну. Покушавају да на Балкану преузму вођство хришћанске државе за ослобођење хришћана на Балкану. 1893 године оснива се у Софији Одринско Македонски револуционарни комитет, који са наоружаним илегалним четата пропагира у народу ослобођење од Турака. Сасвим природно,

² Јован М. Јовановић, *Јужна Србија од краја XVIII века до ослобођења*, Београд 1990, 160-164

³ Б. Вучетић, *Револуционарна акција српског народа у Турској 1904-1912. године*, *Miscellanea*, у штампи.

⁴ Малобројна су дела која се односе на српску четничку акцију у Турској 1904-1912. године: Јован Хаџи Васиљевић, *Четничка акција у Старој Србији и Македонији*, Београд 1928; Станислав Краков, *Пламен четничтва*, Београд 1930; Илија Ж. Трифуновић, *Трновитим стазама*, Београд 1933; Коста Пећанац, *Четничка акција 1903-1912*, Београд 1933; Алекса Јовановић, *Српске школе и четнички покрет*, Споменница двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937, Београд 1937; *Споменница прославе тридесетпетогодишњице четничког покрета у Јужној Србији*, Београд 1938. У новије време објављени су: Василије Трбић, *Мемоари*, Београд 1996, приредио Александар Драшковић; Стеван Симић, *Српска револуционарна организација, комитско четовање у Старој Србији и Македонији 1903-1912*, Београд 1998.

хришћански се живаљ одушевљава том идејом и приступа организацији без обзира на национално обележје.”⁵

Сами почеци организовања српске оружане акције у Македонији и Старој Србији нису у потпуности јасни, јер се многи извори не слажу. Очигледно је да је свест о потреби планираног организовања српског покрета сазрела у неколико центара, односно на неколико места. Српска четничка организација је настала обједињавањем три различите групације. На првом месту по организационим способностима, предузимљивости и иницијативи био је Главни одбор у Београду.⁶ Другу групу чинили су српски национални радници у Македонији, који су постепено заузимали кључне позиције. На трећем, али не и на последњем месту, били су официри српске војске, који су играли значајну улогу у политичком животу након атентата на краља Александра Обреновића.

После неуспелог Илинденског устанка такозвана “приватна иницијатива” из Србије одлучује да се супротстави бугарској акцији на тлу Македоније. Главни покретач те приватне иницијативе био је др Милорад Гођевац, шеф санитета београдске општине. Прикључили су му се трговац Лука Ћеловић и генерал Јован Атанацковић. У радовима који се односе на покретање четничке акције углавном се каже да је организација створена на иницијативу лекара др Милорада Гођеца, који се нашао у контакту са многим Србима избеглицама из Старе Србије и Македоније, који су му причали о страдањима народа изложеног бугарском, турском и арнаутском терору.⁷ У Врању је био формиран Извршни комитетски одбор на чијем челу се налазио официр Живојин Рафајловић.⁸ Разни аутори, учесници, су почет-

⁵ Вид. напомену 3.

⁶ Главни одбор, формиран у Београду средином 1903. године сачињавали су Јован Атанацковић, Милорад Гођевац, Лука Ћеловић, Љубомир Давидовић, Петар Пешкић, Милутин Степановић, Љубомир Ковачевић, Љубомир Јовановић, Јаша Продановић, а 1904. године у одбор је ушао и Драгутин Димитријевић-Апис.

⁷ М. Миленовић, *Четничка акција*, одредница у: Енциклопедија СХС, Београд 1928, 945-948. Владимир Илић, *Српска влада и почеци српског комитетског покрета у Старој Србији и Македонији (1903-1905)*, Србија и ослобођење српског народа у Турској 1804-1912, Зборник радова са научног скупа одржаног 2. и 3. децембра 1999. године, Београд 2003, 227-236.

⁸ У почетку су у Врању деловали Пословни и Извршни одбори, међутим због проблема у раду оба одбора су у децембру 1905. године укинута, и формиран је само

ке српске четничке акције у Македонији датовали на различите начине. Живојин Рафајловић је писао да је одбор из Врања упутио прву оружану чету у Турску у лето 1903. године, на челу са војводом Арсом Гавриловићем, која је продрла све до Козјака.⁹ Према казивању Василија Трбића управо је он створио прву чету Турској, 1903. године, у селима Јабланици и Старцу, са оружјем добијеним из Врања, од Живојина Рафајловића.¹⁰

Алекса Јовановић-Коца¹¹ је писао да је четничка акција настала почетком априла 1904. године, одашиљањем војводе Мицка Крстића - Павловског на чело прве чете у Поречу.¹² Заслугу за наоружавање чете Јовановић је приписао одбору из Битоља, који је формиран од мештана, младих људи и просветних радника крајем марта 1904. године. Он је истицао разлике између одбора у Београду и битолског, јер је овај потоњи “на свом терену извршио детаљну организацију покрета”, док се организатори из Београда “чак нису ни потрудили да тај терен обиђу као радознали путници у циљу да се упознају са народним представницима и, што је главно, да свој покрет усмере према неодложној народној потреби”.¹³

Јован Хаџи Васиљевић је као прву српску чету означио чету Анђелка Алексића коју је опремио Централни одбор из Београда и која је у мају 1904. године прешла у Турску. Са овим се слаже и ве-

један, Извршни одбор у Врању. Глигор Тодоровски, *Српската четничка организација и нејзината активност во Македонија*, Гласник на институтот за национална историја 1 (1968), 181-204.

⁹ Живојин Рафајловић, *Наша прва чета*, Јужни преглед 6-7 (1930) 263-272.

¹⁰ Василије Трбић, *Мемоари*, 34; Момчило Златановић, *Четнички (комитски) покрет (1904-1912) (Врање и Прешевска каза)*, Лесковачки зборник XXXII (1992), 85.

¹¹ Алекса Јовановић-Коца (1875-1943) рођен је у Дебарској жупи, на београдској Великој школи завршио је Природно-математички одсек. Од 1900. године је професор у српској гимназији у Битољу. У афери око оружја и тајних докумената 1905. године, ухапшен је и протеран из Битоља, односно Османског царства. После Првог светског рата вратио се у Скопље. Написао је неколико дела о српској четничкој акцији.

¹² Алекса Јовановић, *Војвода Саватије. Почетак српске четничке акције у Македонији*, Летопис Матице српске 326 (1930), 128; Слободан А. Јовановић, *Почетак српског четничког покрета у Јужној Србији и Македонији*, Књижевни југ 1 (1929) 14-19.

¹³ Ал. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет*, 279-280.

ћина осталих савременика.¹⁴ Алекса Јовановић је за неуспех Анђелкове чете окривио одбор из Београда, којем је било важно само да наоружа чету и отисне је преко границе, без унапред створених услова за безбедно кретање, пријем у народу и рад на непријатељској територији.¹⁵ С друге стране, Стеван Симић¹⁶ је у својим сећањима на српску револуционарну акцију за погибију чете Анђелка Алексића на Четирцу окривио Србе у Куманову и кумановском срезу који нису имали народну организацију.¹⁷

Скопски конзул Михаило Г Ристић¹⁸ је био изненађен кад је сазнао да српске чете прелазе у Турску, да је њихов организатор и пратилац др Гођевац, а да их у Врању прихвата капетан Живојин Рафаиловић, да се четницима уз оружје и опрему даје и новац, да четнике воде официри у пензији, а превозе се до Врањске бање у вагонима треће класе, на којима су затворени прозори, као и да је турски конзул у Нишу свестан ових дешавања. Ристић је сматрао да Србија мора имати чете у Турској, али да оне треба да се формирају од Срба житеља Турске, који познају домаће прилике и који би се наоружали оружјем набављеним у Турској, с циљем да остану у народу и да својим присуством отклоне притисак бугарских чета. Оценивши

¹⁴ Др Ј. Хаџи Васиљевић, *н.д.*, 18; С.Краков, *н.д.*, 136; К. Пећанац, *Четничка акција 1903-1912*, 8-9, 14; И.Ж.Трифунковић, *н.д.*, 52; С. Симић, *н.д.*, 61-64.

¹⁵ Ал. Јовановић, *Српске школе и четнички покрет*, 280.

¹⁶ Стеван Симић (1882-1962) рођен је у Кратову, а студије на Филозофском факултету у Београду уписао је 1902. године. По доласку у Београд упознао се са М.Гођевићем, Ј.Атанацковићем, др В.Јовановићем и постао је члан револуционарног одбора. По завршетку студија вратио се у Стару Србију, где је радио у српским гимназијама у Битољу, Пљевљима, Солуну и Скопљу, сарађујући са српском обавештајном службом. После Првог светског рата радио је као директор гимназије у Велесу. По завршетку Другог светског рата нашао се у Скопљу, где је почео да пише своја сећања на људе и догађаје у Старој Србији и Македонији, у немилости нове власти. Иза њега остало је, уз сећања на Српску револуционарну организацију која су објављена 1998. године, још око 200 необјављених рукописа.

¹⁷ С.Симић, *н.д.*, 140.

¹⁸ Михаило Г. Ристић (1864-1925) почео је каријеру у Министарству иностраних дела Србије 1884. године. Био је конзул у Скопљу у два маха, 1896/1898. и 1904/1906. године. Његова делатност посвећена је националној пропаганди и буђењу националне свести у Старој Србији и Македонији. Радио је на питању црквено-школске самосталности Срба у Турској, а учествовао је и у спровођењу четничке акције.

да четничку акцију воде људи који се мало разумеју у те послове, на отворен начин и јавно, Ристић је упозоравао на опасност компромитовања Србије по питању реформи у Турској, истовремено износећи став да би за Србе у Турској било најкорисније да спољну политику води Министарство иностраних дела, а не патриотска удружења.¹⁹

Антоније Годоровић је о стварању српске револуционарне организације рекао: “У то доба долази у нашу средину за дијурнисту²⁰ Конзулата у Битољу Саватије Милошевић²¹, један расни револуционар. Видећи очајну ситуацију он у Битољу са Јовом Михајловићем, учитељем на раду у конзулату, доцнијим начелником Министарства Спољних Послова, Алексом Јовановићем-Коцом, професором, Јованом Ћирковићем просветним референтом, Матејом Шуменковићем, Лазаром Кујунџићем²² и још неким оснива у Битољу први ембрион револуционарне организације. Изврше заклетву, да ће од владе Србије тражити да српски народ у Турској наоружа, да би се бранио и светио. Кад је Саватије то у Битољу свршио долази у Скопље. Ту је стање духова било очајно. Судбина је хтела да се у Скопљу такође у то доба налази са службом по крви и свима особи-

¹⁹ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ. I/1, док.бр. 212

²⁰ *Дијурниста-дневничар*, заправо писар у конзулату.

²¹ Саватије Милошевић (1876-1905), четнички војвода и национални радник. У Србији је проглашен за хајдука, па се дуго времена крио на Косову код Мула Зеке, а једно време је био и у Црној Гори. Ступио је у контакт са завереницима у Србији 1903. године, и добровољно се јавио да убије Александра и Драгу Обреновић. Није директно учествовао у атентату, али је после Мајског преврата помилован и добио је место у Министарству Иностранних Дела. Радио је као дијурниста у Битољском конзулату по имену Сава Милићевић. Био је један од истакнутих организатора четничке акције у Македонији. Погинуо је у мају 1905. године, заједно са Лазаром Кујунџићем код Велике Хоче.

²² Лазар Кујунџић (1880-1905), свршени ђак Призренске богословије, радио је као учитељ у Прилепу, а касније (1902-1903) је био управитељ српских школа у Кичевском крају. Напустио је службу да би се придружио четницима и борио против бугарашког покрета. Погинуо је као српски четник у борби против турске војске и Арнаута у Великој Хочи. У причи “Челопек” С.Кракова, Лазар Кујунџић одбија савете свог школског друга Шарпланинца да не прелази у Србију, па га овај ипак шаље четничким пролазом да се придружи чети Саватија Милошевића. С.Краков, *н.д.*, 217-218.

нама револуционар Богдан Раденковић²³, доцнији шеф целокупне револуционарне организације, који је тада у Скопљу био професор гимназије и секретар Митрополије. Кад смо чули шта је у Битољу учињено једнодушно смо прихватили сви који смо се са тим упознали. Таква једнодушност се ретко у животу сусреће, а разумљива је јер је стање било бити или не бити. Бирала се смрт. Смрт овако или смрт у одбрани и одмазди. Природно је да се пре ова друга изабере. Изврши се организација и заклетва извесног броја нас управитеља и истакнутих учитеља. Одлуку нашу саопштимо Генералном Конзулу Србије у Скопљу пок. Михајлу Ристићу²⁴. Покојни Ристић прими то као једну жељу, мишљење или предлог. Но кад му је скренута пажња, да ми од овога одступити нећемо пок. Ристић нам рече: “Па Ви подносите Србији неку врсту ултиматума”, неко му од нас, мислим пок. Давид Димитријевић, тада управитељ школа у Велесу, рече: “Или ће нам се ово усвојити, или Србија нек абдицира на Стару Србију и Македонију, а ми ћемо изгинути као Срби како ми знамо.” После таквог става, пок. Ристић иде првим возом за Београд, да то Влади саопшти.”²⁵

Очигледно је да је Антоније Тодоровић био добро обавештен о догађајима на терену. У први мах били смо сигурни да се ради о неком анонимном аутору, могуће неком од учесника четничке акције у Македонији. У историографији непознат, ко је заправо био Антоније Тодоровић? Рођен је 1880. године у Призрену, у угледнијој породици, отац му је био бакалин. Призренску богословско-учитељску школу завршио је 1897. године²⁶. Исте године, с јесени добио је

²³ Богдан Раденковић (1874-1917), истакнути српски национални радник у Старој Србији и Македонији. Завршио турски лицеј Галата Сарај, радио као наставник у српским школама у Цариграду и Скопљу. Од 1905. секретар Скопске митрополије. Један од организатора српског четничког покрета у Македонији. Од 1908. године председник Српске Демократске Лиге у Турској. Био је саветник у посланству у Атини 1913 године, а 1916. године постављен је за вицеконзула у Корчи. Један је од оснивача тајног друштва “Уједињење или смрт”. Осуђен је на Солунском процесу, умро је у затвору.

²⁴ Миле Станић, *Михаило Г. Ристић: Успомене на митрополите са којима сам радио*, Вардарски зборник 2, Београд 2003, 69-141.

²⁵ Вид. напомену 3.

²⁶ *Споменица педесетогодишњице Призренске богословско-учитељске школе 1871-1921*, Београд 1925, 142.

посао учитеља у Велесу²⁷. У то доба водио је рачуноводство манастиру Свете Богородице у Поречу²⁸. По предлогу управе школа у Битољском вилајету, почетком 1902. године преведен је из друге у прву класу учитеља²⁹. Целу школску 1903/1904. годину Тодоровић је провео у Битољу. По подацима о школама у рејону Генералног Конзулата Србије у Скопљу, од јесени 1904. године премештен је на место учитеља у грађанској школи у Куманову. Ту је започео његов рад на националним питањима, односно учешће у организовању српског четничког покрета.³⁰

У сећањима Антонија Тодоровића јасно се види да је са угледним мештанима из Куманова непосредно учествовао у револуционарној акцији, од 1904. године: “Ја бих постављен за учитеља у Куманову, с тим да будем и помоћник управитељу школа Лазару Бо-

²⁷ Архив Србије (у даљем тексту: АС), Министарство иностраних дела (МИД), Политичко-просветно одељење (ПП) 1908, ред 762. Антоније Тодоровић постављен је за учитеља у Турској 1. септембра 1897. године, решењем Министарства иностраних дела ППбр. 3340.

²⁸ У извештају Марка Церића, управитеља поречких школа Михаилу Г. Ристићу, Генералном конзулу у Битољу, примљеном у Битољском конзулату 27. августа 1903. године, ППбр 611, наводи се да је учитељ Антоније Тодоровић водио рачуне у манастиру Свете Богородице. Овај манастир, који се налазио у средини Пореча, обновљен је крајем тридесетих година XIX века добровољним прилозима становништва. Настојници манастира су били свештеници, а у народу се веровало да манастир не напредује у економском погледу јер га настојници пљачкају. Док је учитељ Антоније Тодоровић водио манастирске рачуне, приход је био «за 30 и неколико наполеона», а кад је настојник сам водио рачуне, расход је био «већи од прихода за 80-90 наполеона». Љ. Лапе, *Извештаи од 1903 година на српските конзули, митрополити и училишни инспектори во Македонија*, Скопје 1954, 304.

²⁹ Антоније Тодоровић је у јануару 1904. године упутио писмо управитељу школа у Велесу, Давиду Димитријевићу, у ком се жалио што и поред унапређења није добио повишицу плате, те је молио да се грешка исправи. Конзул у Скопљу Михаило Г. Ристић је његову молбу проследио Министарству Иностранних дела, па је грешка исправљена. АС, МИД, ПП 1904, ред 168, ПП бр. 71.

³⁰ У извештају протођаконa Стојана Стејића, управитеља школа у Куманову, који је упутио архимандриту Сави, администратору Скопске митрополије, стоји да је у првом разреду грађанске школе предавао “у почетку српски језик; хришћанску науку; словенски језик, писање и певање господин Антоније Тодоровић, учитељ који је “као употребљивији доцније радио ван школе.” Миле Станић, *Грађа о српским школама на подручју Скопског конзулата 1905. године*, Споменик СХХХVI, Одељење историјских наука 10, Београд 1997, 97

жовићу у раду око организације. Благодарехи психолошком стању, које је у народу створено убијствима првака нашег народа од стране Бугара, наш народ је без великих тешкоћа ступао у организацију. Наравно, организација је била тајна због турских власти.”³¹

Стеван Симић је писао да је у Куманову почетком 1904. године “наша ствар понајбоље стајала. У самом граду готово да смо били на равној ноzi са Бугарима, док смо у самом срезу били моћнији од свих. Управитељ наших школа био је Стојан Стејић, али стварни господар у кумановској области био је поп Ташко Петровић, наш архијерејски намесник, иначе бивши терзија из Куманова. Водио је и црквену и просветну политику. Без њега се ништа није могло урадити.”³² Атанасије Петровић (1876-1905), познатији као поп Ташко био је кумановски прота. Постао је свештеник 1895. године, на наговор српских становника кумановског краја.³³ Циљ посете Стевана Симића Османском царству у јануару 1904. године, био је да, по налогу др Милорада Гођевића и београдског Одбора, извиди расположење српског народа у Куманову, Скопљу, Кратову, Кривој Паланци и Кочанима. Поп Ташко није желео да пође у раскорак са службеном политиком скопског конзулата. С друге стране, Василије Трбић је писао да је још крајем 1903. године блиско сарађивао са “чувеним протом Ташком из Куманова.”³⁴ Може се претпоставити да Симић није био прихваћен јер је био студент из Београда, без икакве формалне функције. Његов задатак је био да се у Македонији прихвати револуционарна организација која је формирана управо у Београду. Међу Србима у Турској владала је велика бојазан да би се отвореном оружаном акцијом која стиже из Београда њихов положај знатно погоршао, јер би били и под великом присмотром турских власти и под ударом бугарске револуционарне организације.

³¹ Вид. напомену 3

³² Стеван Симић, *Српска револуционарна организација*, 108.

³³ Миле Станић, *Михаило Г. Ристић: Свештеници са којима сам радио*, Вардарски зборник 1, Београд 1999, 76-81.

³⁴ Док је боравио у манастиру Св. Прохор Пчињски Трбић је “створио себи сараднике”, међу којима су били Лазар Божовић, управитељ српских школа, Коста Аранђеловић, учитељ у Пељинцу, Јован Мурговић и Јован Цакић, учитељи у Куманову. В.Трбић, *Мемоари*, 35.

Идејну снагу четничке акције чинили су многи српски учитељи, који су радили у тајности од турских власти и бугарских комитета, па су се углавном крили иза разних надимака или шифри. Учители - војводе били су: Јован Довезенски, Јован Бабунски, Раде Радивојевић - Душан Вардарски, Лазар Кујунџић - Клемпа и Доксим Михаиловић - Дебарац. Међу њима истицао се Јован Бабунски, најуспешнији војвода Српске четничке акције.³⁵

Упоређивањем текста успомена Антонија Тодоровића са делом *Пламен четништва* Станислава Кракова, можемо да закључимо да се он крио иза тајног имена Шарпланинац. Краков наводи да су Кумановски одбор сачињавали поп Ташко Петровић, Лазар Божовић и учитељ Шарпланинац, чије право име није употребио, јер је овај сам тако желео.³⁶ “Бугараши нам убише проту Ташка (2-I-1905г.). Ми за освету убисмо егзархијског проту Александра и то тачно у четрдесети дан, кад смо давали четрдесетодневни помен проти Ташку. У много случајева ми смо остављали поред оног кога смо ми убили за одмазду, написану цедуљу на којој је стајало: “Одмазда за тога и тога”. Једном приликом за одмазду Тодора Михајловића учитеља у Бељаковцу, који је био необично леп, млад, интелегентан, ми убисмо три егзархијска учитеља и поред све тројице бацисмо летак: “Освета за бељаковског учитеља”. После тога сусрете ме једном приликом у једној улици бугарски управитељ школа и упита ме речима: “Зашто фикате три за един, маиката ви Ваша?” “Зато, да од Вас не би ко остао, на основу чега би ви тврдили, да је ваша Македонија” одговорих му ја. ”, сећа се Антоније Тодоровић.³⁷ У причи “Прота за проту” Краков је навео да су егзархисти из Куманова осудили на смрт попа Ташка, као члана српског револуционарног одбора. Тада је учитељ Шарпланинац отишао у Скопље код конзула Ристића, да би тражио премештај за проту, који је тврдоглаво инсистирао да остане у Куманову. Конзул је сматрао да свештеник мора да се склони, јер је потребан српској организацији. И поред упозорења, поп Ташко није хтео да напусти Куманово. Учитељ Шарпланинац је сакупио десетаре организације и представнике села на народни збор,

³⁵ В. Илић, *н.д.*, 231

³⁶ Станислав Краков, *Пламен четништва*, Београд 1930, 183-188.

³⁷ Вид. напомену 3.

који би изгласао проти неповерење, тражио од митрополита да га премести и на тај начин му спасао живот. У току збора стигла је вест да је свештеник убијен, заједно са својим помоћником Аћимом, док су били на путу ка цркви да би одржали недељну литургију. За освету смрти свога проте, одбор је решио да убије бугарског проту Александра. То је и учињено, четрдесет дана након убиства попа Ташка. Учитељ Шарпланинац је тај дан провео са Турцима у кафани, играјући карте како би обезбедио себи алиби.

Тодоровићево учешће у организовању револуционарних акција и осигурању канала за пребацивање чета довело је до тога да буде осуђен на смрт од бугарског комитета. Краков је навео да је Шарпланинац ”склонио жену и децу код њеног оца у Плевље”³⁸. Потврду за ове наводе налазимо и у извештају протођакона Стојана Стејића, управитеља школа у Куманову, из 1905. године који гласи: “У забавишту је предавала госпођа Драга Тодоровићка, учитељица до Ђурђева дана, када је по добивеном одсуству отпутовала у Плевље (Таслица)”³⁹.

У наставку приче Кракова, Шарпланинац је обавестио тројицу Бугара да ће бити убијени, ако он буде страдао. Српски комитет је убацио пресуде завијене око пушчаног метка тројици Бугара-учитељу З.Тасеву, трговцу З.Тасеву и А. Прекодолки. У разговору са Прекодолком, Шарпланинац је изложио план, да Бугарин притиском утиче на своју кумановску организацију да га поштеди и на тај начин спасе и сопствени живот. Бугарски владика Синесије лично је дошао у Скопље и скинуо смртну осуду са Шарпланинца.⁴⁰

Премда је избегао смртну казну бугарског егзархијског комитета, у новембру 1905. године Антонију Тодоровићу је запретио затвор, јер је турска власт у Куманову пронашла једно писмо које га је компромитовало као организатора четничке акције. Он је тада на кратко побегао у Београд, али се већ у јануару 1906. године на инсистирање конзула Михаила Г. Ристића вратио у Скопље. У међувре-

³⁸ С. Краков, н.д, 189.

³⁹ Извештај о извршеним испитима у српској кумановској школи, Протођакон Стојан Стејић - Архимандриту Сави, Куманово, 28.6/11.7.1905. у: Миле Станић, *Грађа о српским школама...* 95.

⁴⁰ С. Краков, н.д, 189-190

мену је ослобођен због писма, али је у папирима нађеним код неких четника убијених у сукобу са турском војском на Челопеку нађено записано његово име и презиме. Тада је Тодоровић, по наређењу конзула Ристића морао заједно са својом супругом да пребегне у Србију.⁴¹

Тодоровићи су од Министарства иностраних дела Србије тражили да их постави за сталне учитеље негде на територији Србије⁴². Скопски конзул Ристић је написао препоруку тадашњем шефу конзуларног одељења Јовану М. Јовановићу да колико год може изађе у сусрет молбама брачног пара учитеља⁴³. Министарство иностраних дела је усвојило молбе и препоруке и упутило Антонија Тодоровића Министарству просвете и црквених послова да га постави за учитеља у Србији, по могућству близу границе са Турском. «Антоније Тодоровић, из Куманова, наш учитељ у Турској, радећи на нашим националним стварима онемогућио је себи повратак у Турску, јер га као одличног Србина наши тамошњи непријатељи немилосрдно гоне и на све могуће начине раде да му се освете и да га спрече да и даље пропагира за српску идеју», писао је Јован Јовановић Пижон.⁴⁴

⁴¹ АС, МИД, ПП, 1908, ред 762, А. Тодоровић- Министру иностраних дела, Београд, 4/17.3.1906. ППбр. 903.

⁴² «Што нисмо свршили школе овде то ми нисмо криви, јер је држава те школе за те крајеве и отворила, па да због тога сада будемо постављани као привремени учитељи без икаквих права и будућности не само да није право у оваквим случајевима као што је са мношћом било, већ то убија вољу другим учитељима тамо...Не можемо ли пак никако бити постављени за сталне учитеље, ја Вас молим да ме препоручите да се рукоположим и добијем парохију», АС, МИД, ПП, 1908, ред 762, Антоније Тодоровић-МИД, Београд, 4/17.3.1906, ППбр.903

⁴³ «Антонија Тодоровића ја знам одавно, и скоро ће бити осам година од како радим с њим, које у Битољу, које у Скопљу. За све то време ја сам био потпуно задовољан његовим радом и у школи и ван ове, у сваком погледу. Наводи у његовој молби потпуно су истинити: њему је повратак у Турску немогућ, и он мора остати у Србији. Ако он и његова жена, према законима у Краљевини не могу бити постављени за сталне учитеље, онда молим Министарство да га препоручи београдској Митрополији, или коме од Епископа краљевинских, да буде рукоположен за свештеника и добије парохију где год у Србији. Дотле и он и његова жена треба да остану на плати у Министарству, јер су то својим одличним радом потпуно заслужили», АС, МИД, ПП; 1908, ред 762, Ристић-Јовановићу, Београд 7/20.3.1906, ПП бр. 1211

⁴⁴ АС, МИД, ПП, 1908, ред 762, Београд, 17/30.3. 1906, ПП бр. 1014

Антоније Тодоровић је остао у Србији све до Младотурског преврата 1908. године. Младотурци су уз прокламовање грађанских слобода и равноправности нација и вера у Османском царству прогласили амнестију за политичке осуђенике старог режима. Тодоровић је могао да се врати у Турску заједно са осталим саборцима. “После неколико дана се прикачише два или три вагона композицији воза Београд-Ристовац и у њима беше смештена прва група наших револуционара. У колико се сећам ту беху од истакнутих војвода Глигор, Ђорђе Скопљанче, Довезенски и други. Треба напоменути да је свако од нас носио револвер у цепоу. То је зато што нисмо потпуно веровали Турцима и бојали се да ово није нека превара. Кад стигосмо до Ристовца чујемо у Жбевцу (турска гранична станица) где свира војна музика турска. Кад воз пређе границу видимо где је за нас приређен један помпезан дочек. У згради царинарнице закуска. Све је давало утисак да је та турска револуција пуна одушевљења и искрена и према томе код нас отпаде свака сумња у превару. Кад стигосмо у Скопље импозантан дочек на станици.”⁴⁵

Доласком младотурског режима обустављена је српска четничка акција, а Срби су се, уз остале народности Османског царства организовали политички у партију, Српска демократска лига. Циљ партије је био да се борба за национална права обавља на легалан начин у складу са Уставом и споразумно са осталим народностима. Антоније Тодоровић је учествовао у раду Народне скупштине отоманских Срба у фебруару 1909. године у Скопљу, као посланик за Паланку. У то доба био је управитељ школа за Паланку и околину⁴⁶. Овој скупштини је посвећено последње поглавље његових сећања, које је, нажалост само започето.

Даље бављење политиком и просветним и националним радом биће предмет посебног рада о Антонију Тодоровићу.⁴⁷ Значај

⁴⁵ Вид. напомену 3.

⁴⁶ *Рад Народне скупштине отоманских Срба. Од 2 фебруара до 11 фебруара 1909. год.*, Скопље 1910.

⁴⁷ Антоније Тодоровић је био школски надзорник, народни посланик у Привременом народном представништву Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца, 1919/1920. године. Године 1954. упутио је отворено писмо Мирославу Крлежи, због кога је мада већ увелико у осмој деценији живота, одлежао три године затвора. Умро је 1970. године у деведесетпрвој години живота.

Тодоровићевих сећања је и у томе што је, кроз деловање појединца у револуционарној организацији могуће схватити њен утицај на друштвене односе Срба у Турској. Тодоровић је писао да је његова генерација имала светлу националну идеју водиљу, стога: “Морал мора да буде на достојној висини. Крађа, отимачина и проневера била је непозната. Сексуални морал раван средњовековном аскетизму. Но и поред тога организација је скретала пажњу да за напад на породичну част смрћу се кажњава.”⁴⁸ Када су се учврстиле српске чете, организација је приступила наоружавању народа. Оружје је пребацивано из Србије, истим каналима којима је пребацивано и људство, а често и у дипломатским пакетима преко конзулата.⁴⁹ Сем чета које су биле по шумама и брдима, у сваком селу је организована сеоска чета, чији је задатак био да пружи први отпор уколико село нападне бугарска чета. Њих су чинили млађи сељаци који су дању радили сеоске послове, а по потреби су извлачили оружје. Што се финансирања организације на терену тиче, Тодоровић наводи да је народ Старе Србије и Македоније сносио терет организације само за хлеб четницима: “У погледу исхране на терену је било идеално. Народ је имао да им даје само хлеба и склониште. Све остало: месо, маст и друге потребе за храну, куповали су од сељака по пијачним ценама.” Иначе, организација се издржавала и скупљањем прилога од становништва, а “београдска чаршија је предњачила”.⁵⁰

И поред различитих тумачења аутора, јасно је да су национална и револуционарна акција оствариване у садејству српских националних и политичких раденика из Србије и Османског царства. Без обзира на географску удаљеност српских комитских одбора и често међусобно размимоилажење делатника из Краљевине Србије и Македоније и Старе Србије, усаглашавање акције и подршка српске владе четничком покрету довело је до њених већих успеха и допринело успеху Србије у Балканским ратовима. Рад о српској акцији у Османском царству у првој деценији XX века могао би се закључити речима Антонија Тодоровића: “Ко што се могло из досада-

⁴⁸ Вид. напомену 3.

⁴⁹ По подацима Антонија Тодоровића у Куманову је 1910. године код Срба било 1500 мартинки и око 100 брзометних пушака.

⁵⁰ Вид. напомену 3.

шњег мојег излагања видети нашу је револуционарну организацију створила и водила наша национална интелектуална елита, и то не само на терену него и у Србији. У Јужној Србији, учитељи, професори, свештеници и дипломатски чиновници Србије и најбољи домаћини сачињавали су тај мисаони штаб организације. У Србији пак Министарство Спољних Послова са другим националним организацијама: Народном одбраном⁵¹, Колом Српских Сестара⁵², Друштвом Српска Браћа⁵³ и другим у којим је организацијама било најбоље од најбољег што је тада Београд имао.⁵⁴

⁵¹ Народна одбрана, организација створена поводом прогласа анексије Босне и Херцеговине, с циљем да брани народне интересе и прикупља добровољце из свих слојева народа. По завршетку анексионе кризе реорганизована је у правцу рада на култури. Вид.: Б. Богић, *Циљеви Народне одбране*, Београд 1934.

⁵² Коло Српских Сестара било је патриотско и хуманитарно женско друштво, основано у Београду 1903. године, са циљем да морално и матерјално помаже Србе у крајевима под туђинском влашћу. Друштво је помагало и установе и појединце широм Србије, а нарочито у Јужној Србији, организовало је курсеве за болничарке, потпомагало је сирочад и удовице. Од 1906. године издаје књижевни, мада у првом реду патриотски календар *Вардар*; Делфа Иванић, *Пре двадесет година*, Вардар (1924), 9-32.

⁵³ Српска браћа је друштво основано у Београду јануара 1905. године, под председништвом Голуба С. Јанића, са задатком да помаже национални покрет у Старој Србији и Македонији и да пружа моралну и матерјалну помоћ угроженом српском народу.

⁵⁴ Вид. напомену 3.

Biljana VUČEĆIĆ

THE SERBIAN REVOLUTIONARY ORGANIZATION
IN THE OTTOMAN EMPIRE AT THE BEGINNING
OF THE TWENTIETH CENTURY

Summary

The work on the promotion of the national cause in Old Serbia and Macedonia in the early years of the twentieth century was directed from several centres. The revolutionary organization of the Serbs was founded even before 1905, i.e. before it obtained the support of the Serbian Government. Various authors ascribe the role of the first organizers of revolutionary activity in the territory of the Ottoman Empire to various Serbian groups. The greatest importance is generally attached to the revolutionary work organized from Belgrade. The memoirs of Antonije Todorović give us a valuable insight into the developments on the spot, i.e. in Macedonia and Old Serbia. Todorović also discussed moral problems and the role of women and children in the organization, and concluded that the Serbian revolutionary organization functioned, as regards its military, political and educational activities, as a state within the Ottoman Empire. In spite of the geographical dispersion of the Serbian revolutionary committees, and of the frequent disagreements of the activists from the Kingdom of Serbia and those from Macedonia and Old Serbia, it became necessary that their work should be coordinated. The support extended by the Serbian Government to the chetnik movement and the atmosphere created in Old Serbia and Macedonia contributed substantially to Serbia's successes in the Balkan Wars.